

ПОВ'ЯЗАННЯ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ МІСТОБУДІВНИХ ТРАДИЦІЙ НА ПРИКЛАДІ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ ДОЛОКАЦІЙНОГО ЧАСУ

© Дида І.А., 2009

З'ясовано пов'язання традиційної української та польської архітектури міст, що склалися історично в найдавніший період і тривалий час впливають на характер їх мистецького образу.

The paper deals with the connections of the traditional Ukrainian and Polish architecture of towns, historically established in the old-time period and for a long time exerting an influence on the character of their artistic image.

Постановка проблеми

Україна і Польща межують на карті Європи. Протягом тривалого історичного часу польська архітектура приносила в Україну елементи західноєвропейського нового мистецтва. Склалося так, що Польща була основним “постачальником” західноєвропейських архітектурних форм в Україну, але так було не завжди. Багато років Україна і Польща розвивали свою архітектурну творчість за одними й тими самими засадами, дотримуючись ідентичних композиційних принципів. Це питання необхідно дослідити. Водночас ми маємо враховувати, що чітких меж, які розділяють у просторі польську та українську давню традиційну культуру, не існує; різкі розділові лінії з'явилися щойно після міжконфесійного поділу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Польська та українська урбаністика і архітектура в давньому періоді їх розвитку належать до достатньо вивчених. Але дослідники не завжди помічають і не враховують того, що архітектурна спадщина двох сусідніх європейських народів має дуже багато спільних рис, які у переважній більшості були втрачені у середньовіччі. Дослідження цієї єдності має велике значення для об'єктивної оцінки історії європейської архітектури і для визначення того внеску, що його зробили Польща і Україна у розвиток світової культури.

Мета статті

Визначити спільні риси української та польської урбаністики і архітектури, що проявились у давніх архітектурних вирішеннях в Середньовіччі долокаційного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відомо, що протягом минулого тисячоліття головні напрями мистецтва і техніки, що домінували тоді в Європі, переважно шукали зразків на заході і на півдні континенту, і пізніше переносили їх у східному напрямі. У зв'язку з цим проф. Д. Антонович з Мюнхена у 1988 р. писав так: „Всі європейські стилі, починаючи з романського, зароджувалися в італійців або французів, але їх переймали зразу або трохи згодом інші народи – німці, англійці, еспанці, чехи, поляки, українці і здебільша загальні форми мистецької творчості перетворювали, оживлювали прикметами національного генія, при чому ці прикмети переходили від одного стилю до другого; крім того, вносилося дещо свого оригінального і в той спосіб і німці, і англійці, і українці мають своє національне мистецтво” [1, с. 254].

Не вдаючись тут до аналізу причин такої західно-східної тенденції, ми повинні зазначити, що європейський Схід – це не була дика країна; це була споконвічна частина Європи з дуже давньою і високою землеробською (сільськогосподарською) цивілізацією. Але культура європейського Центру та європейського Сходу ґрунтувалася на інших підставах, ніж це було в Західній і Південній Європі. Той регіон не був ні кращим, ні гіршим від європейського Присередземномор'я, де знаходилися Рим, Флоренція і Париж, – він був іншим. Особливістю архітектурної творчості на землях Східної і Центральної континентальної Європи була наявність там вдавнину екологічної архітектури, що орієнтувалася на застосування екологічних будівельних матеріалів і конструкцій та архітектурних композиційних вирішень, притаманних природі.

У XII–XIII ст. у Центрально-східній Європі відбувалися дуже інтенсивні процеси нової локації міст, тобто нового розпланування міст згідно з новим планом, і, як правило, на новій території. Ці процеси відбувалися на підставі т.зв. магдебурзького права. Під час локації у містах відбувалося упорядкування всієї відправної юридичної документації, міста приймали новий план забудови і споруджували нову модерну систему фортифікацій. Локаційний процес був історично детермінований, і свого часу він був необхідним.

Локаційний процес у формальному відношенні просувався в Європі з заходу на схід, і частково він був пов'язаний з культурним, господарським і юридичним впливом тогочасних німецьких міст, де цю діяльність було добре зорганізовано. На землю Русі локаційний процес дійшов тільки частково. Серед великих руських міст нової локації набули тільки Львів і Перемишль; регулярний шахматний план має також місто Кам'янець-Подільський. В Польщі тоді були переплановані усі важливі міста.

На Русі той час, коли в Центральній Європі відбувалася нова локація міст, був періодом особливо важким, він супроводжувався втратою державної незалежності, масовим спалюванням і руйнуванням міст. Змінювався статус конкретних міст і в адміністративній ієрархії, і в загальній структурі держави. Нові володарі тоді не проявляли особливої активності в галузі перебудови міст. З тієї причини на Русі тоді не могло бути численних локацій, які виконувалися за ініціативою та під керівництвом уряду, „зверху”. Розбудовувалися і змінювали свій план відповідно до нових умов насамперед великі торгові міста і зокрема Львів, Кам'янець і Перемишль. Дуже багато з-посеред колишніх важливих і великих князівських столичних міст в XIII–XIV ст. стали містами малими, в кращому разі – повітовими центрами. Це такі міста, як Володимир, Галич, Луцьк, Тереховля, Белз та інші. Через те в більшості українських містах значно довше, ніж у Польщі, існували умови, що сприяли збереженню деяких рис, характерних для долокаційної урбаністики. Тобто, що українські міста можуть часом давати багато матеріалу для дослідження питання. Важливість такого наукового дослідження полягає в наступному.

Насамперед, ми маємо виходити з того, що локаційний процес в урбаністиці – як в польській, так і в українській – не є процесом, який відбувався „на порожньому місці”. Він відбувався в середовищі, де вже здавна існувала певна сформована стабільна урбаністична традиція, властива для тих країв. Це означає, що в долокаційному розвитку польських і українських міст ми маємо бачити не якийсь підготовчий процес, котрий, згідно з природним ходом подій, мусив уступити місце більш досконалим формам західної урбаністики, а традиційний, дуже давній спосіб урбаністичного бачення і розглянути його з сучасних позицій. Відомості про давнє містобудівництво Центральної Європи є необхідні для належного оцінювання внеску польської та української культури в загальну культуру людства.

Завдання полягає в тому, щоби виявити зв'язки, які від найдавніших часів існують поміж традиційною архітектурою різних європейських народів.

Нарешті, третій аспект проблеми полягає в наступному. Якщо ми знаємо, що способи забудови міст, пов'язані з т.зв. німецьким правом, а також нові способи фортифікації міст, які мають коріння в італійському і французькому будівництві, пересуваючись в Європі з Заходу на Схід, прийшли на зміну іншим, також дуже давнім корінним європейським урбаністичним формам, то не може не постати запитання: а якою була та давня європейська урбаністика, що уступила в XII–XIII ст. своє місце урбаністиці середземноморського походження?

Щоби відповісти на ці запитання, треба мати інформацію про долокаційну урбаністику Центральної Європи, тобто, насамперед, про урбаністику України і Польщі, а також Чехії, Словаччини, Центральної Німеччини та інших країн.

Система розселення на Русі від найдавніших часів створювала певну упорядковану цілісність. У господарському та культурному відношенні давньоукраїнська цивілізація є історично зв'язана з сільським господарством та з професією землероба. Традиційні оселі України мали такі найважливіші архітектурні риси. Насамперед, це гармонія із довкіллям. Елементи забудови завжди розміщувались так, що вони формували разом з навколишньою природою, – з пагорбами і горами, з узбережжям рік і озер, полями і лісами – єдину нероздільну систему. Міста і селища споруджувались не у формі однієї великої щільно забудованої оселі, але у вигляді оселі з розосередженою забудовою, поділеної на більші або менші частинки, добре пов'язані з природою. Але усі ці частинки разом складають єдину архітектурну цілість. Архітектурна структура міста може простягатись часом на віддаль до десяти та більше кілометрів. Міста завжди обростали великими передмістями. Для будівництва використовували виключно екологічні матеріали: все будували з дерева, глини, очерету та соломи. Муровані конструкції в традиційному будівництві України не застосовувались. Перша мурована церква в Україні – в Києві – була збудована шойно в останні роки X сторіччя, в 989–996 рр., проте це будівництво мало, насамперед, репрезентативний, показовий, а не загальноприйнятий характер. Застосування екологічних матеріалів стало однією з основних причин, через які в сучасній Україні практично не залишилось пам'яток з давнього часу, як в містах Німеччини або Італії.

Через традиційну орієнтацію української архітектури на форми, характерні для природи, в будівництві осель давньої України принципово не застосовували геометричні форми планів осель. Геометричні структури, побудовані відповідно до правил німецької (магдебурзької) урбаністичної системи, як, наприклад, у Львові, в українських містах займають тільки невелику частину території і мають локальний характер. Традиційна забудова, за нечисленними винятками, була одноповерховою, а будинки переважно стояли посеред садів. Все це разом створювало образ міста, яке, будучи європейським, разом з тим дуже відрізнялося від міст, що існували у той час у Франції або в Італії.

Залежно від ситуаційних умов на території України сформувалися два типи (різновиди) архітектурної побудови міст. Перший – це місто, збудоване у місцевості, багатій на гори або височини і ріки. В такому випадку архітектурний осередок міста знаходився переважно на найвищому з пагорбів, а трохи нижче – головні забудовані території і торгові площі. Це був властивий центр оселі. У різні боки від нього простягалися передмістя, переважно сільськогосподарські. На приміських територіях, у місцях, виразних щодо рельєфу, розміщувались зазвичай архітектурні доміанти другого порядку.

Інший тип композиційної побудови міст склався там, де не було високих пагорбів, а була місцевість рівнинна, розташована посеред озер і боліт. У такому разі для будови осередної частини міста вибирали переважно острів, оточений водою або зеленим болотистим лугом. Для розташування головної фортеці – дитинця – вибирали зазвичай інший, сусідній острів, який, як правило, був трохи меншим за площею, але вищим. Архітектурний ефект такої композиції, побудованої на засадах контрасту, завжди справляв сильне враження.

Ці два типи давніх міст, що їх ми бачимо на Русі, дослідники виділяють також в описах давньої польської архітектури. М. Ксьонжек пише, що міста Польщі з часів раннього Середньовіччя можна звести до двох ландшафтних форм: низинної і височинної [5, с. 26].

Як приклад архітектурної побудови традиційних українських міст наведемо архітектурний опис деяких з них у минулому.

Одним з найважливіших і найстарших урбаністичних осередків України–Русі є місто Київ (рис. 1). Територія Києва була населена від найдавніших часів, від палеоліту. На території сучасного міста колись існувало декілька поселень. Пізніше на базі тих дуже давніх поселень сформувалося велике місто. Територія Києва – це частина природного підвищення, з усіх боків оточеного натуральними рубежами. Підвищення підіймається на 80–100 м вище рівня ріки Дніпро і

простягається вздовж цієї ріки з півночі на південь на 14–15 км, а з заходу на схід – на 3–4 км. Ця територія порізана в різних напрямках численними ярами, які утворюють багато ізольованих, уфортифікованих природою пагорбів.

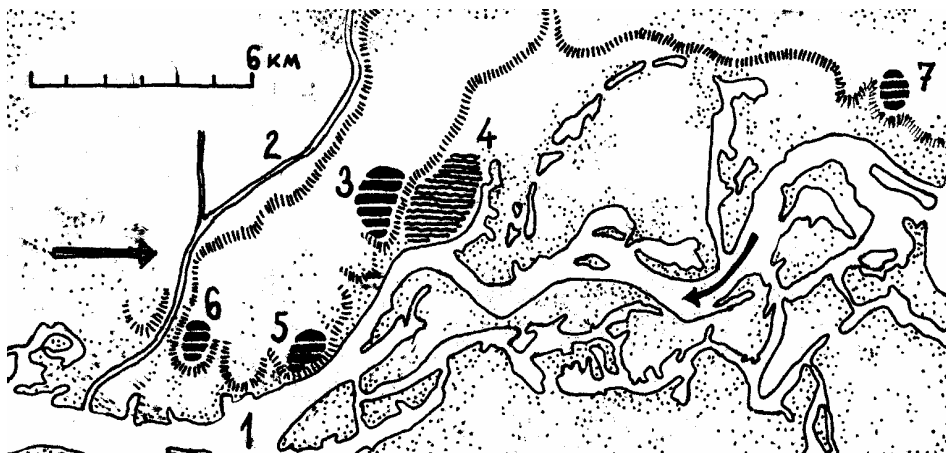

Рис. 1. Архітектурно-просторова структура давнього Києва:

1 – ріка Дніпро; 2 – річка Либедь; 3 – осередок Києва на міській горі; 4 – Подол; 5 – Києво-Печерська Лавра; 6 – Видубецький монастир; 7 – Вишгород

Від найдавніших часів комплекс, збудований на Київських горах, мав вигляд групи поселень, тісно пов'язаних між собою. Найважливішим архітектурним осередком Києва був Город на Київській горі. Там було збудовано головний храм, церкву Святої Софії, комплекс якої можна було бачити здалека з усіх сторін. Біля підніжжя гори, біля пристані на Дніпрі, знаходилася торговельна частина міста, так званий Подол. Уже в XII ст. Подол мав свої власні фортифікації і займав, як вважають, 180–200 га.

Головним ідеологічним, релігійним центром Києва від найдавніших часів є Києво-Печерська Лавра. Лавра знаходиться на віддалі 4 км від Города. Обидва головні об'єкти Києва – Київський Город і Лавра – розташовані на високих горах, у місцях, які видно здалека. А з тих об'єктів, своєю чергою, відкриваються далекі краєвиди на широкі задніпровські простори. Обидва ці комплекси ніби виростають з Київських гір і становлять разом з ними одне ціле.

Крім центральних місць, важливі об'єкти у Києві розташовували по всій території міста. Будівлі, які були найважливішими з архітектурного погляду, розміщувались на місцевості переважно на високих місцях так, щоби будинок був добре видний здалека.

Традиційна житлова забудова Києва було переважно одноповерхова, будинки призначались для однієї родини. Головним будівельним матеріалом у Києві, як і в інших містах на Русі, було дерево. Краєвиди і архітектура Києва отримували завжди дуже високу оцінку у гостей цього міста.

Архітектурну побудову, що спиралася на ті самі методологічні засади, мало місто Белз (рис. 2). Белз є характерним прикладом архітектурних вирішень групи міст України, що знаходяться в низинній місцевості. Це такі міста, як Володимир, Звенигород, Буськ, Рівне, Луцьк та інші.

Белз є дуже давнім містом, яке в 1170–1234 рр. було столицею руського Белзького князівства. Белз розташований над невеликою річкою, Солокією, що впадає в ріку Буг. Береги річки Солокії є невисокими. З обох сторін до Солокії приближаються зовсім невисокі, плоскі узгір'я, а поміж ними над самою рікою простягаються мочари з невеликими островами. У місці, де збудовано Белз, два виступи горбів підходять близько один до одного з обох боків річки. Віддаль між ними не перевищує тут 200 м. З обох боків виступи оточені широкою долиною ріки. Тут колись були мочари, через які не можна було перейти, але через перешийок між виступами горбів провадила дорога. Давний дитинець Белза займав місце на виступі берегового півострова від правого берега. Дитинець займав 4 га і був розташований на окремому острові.

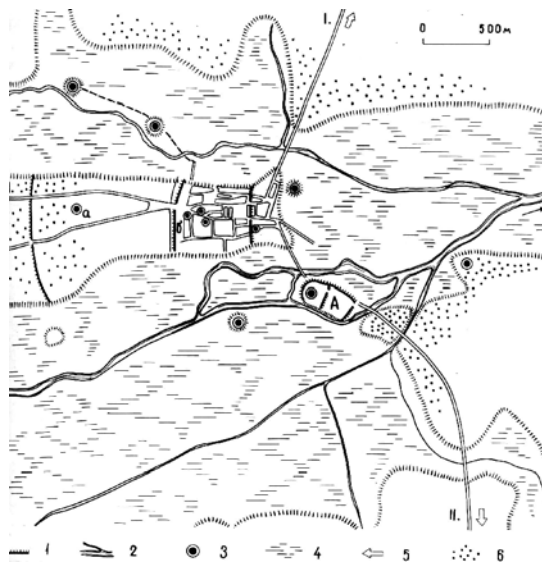

Рис. 2. Місто Белз у давнину: 1 – міські фортифікації; 2 – ріка Солокія та її притоки; 3 – церкви і монастирі; 4 – мочари, заболочені території; 5 – головні дороги; 6 – передмістя; 7 – головне місто

Головна частина забудови міста знаходилася на лівому березі ріки, навпроти дитинця. Для оборони цієї території з західного боку було влаштовано три ряди фортифікацій. У місті було багато церков. Серед них дерев'яна кафедральна церква Святого Миколая, яка була збудована на лівому березі ріки, на території посаду, тобто в ремісничо-торговій частині міста. Головна вулиця у Белзі провадила, перетинаючи дитинець і ріку, до посаду і далі на південь та на схід. У місцях, де були мочари й річки, шлях прокладали на дерев'яних містках.

Великої уваги заслуговує факт існування в м. Белзі чотирьох окремо поставлених монастирів, що стояли на островах. Всі ці монастирі були збудовані на невеликих підвищених ділянках-островах посеред мочарів і ніби архітектурно підтримували головний масив міської забудови. Острови, де стояли монастирі, були засаджені деревами і пов'язані з територією міста за допомогою дерев'яних мостів. Висловлюють припущення, що тут ми маємо справу з дуже давніми місцями дохристиянських слов'янських культів.

Архітектурна композиція міста Белза була виразною і дуже характерною. Великий масив компактної забудови, увінчаний домінантами міських церков, виділявся з-посеред розлогої болотистої долини, де не було не тільки забудови, але й високих дерев. У продовженні цього міського масиву, у напрямку до протилежного берега, піднімався острів-дитинець, а за ним наступна, правобережна частина міста. Ці три ланки разом склали ніби ланцюг, перекинутий через широку річкову долину. Головний півострів і дитинець були оточені мальовничо розташованим вінком монастирів на островах. Багаті силуети їхніх дерев'яних церков виступали посеред невеличких гаїв, формуючи доміанти, які у композиційному відношенні підтримували головний архітектурний масив міста, ніби ескортуючи його, як почесна сторожа. Гладка, вкрита низькою травою, широка площина мочарів створювала нейтральний фон, на якому виразно виступав головний архітектурний комплекс міста, що очолював композицію. Весь міський простір, ніби арена, був оточений амфітеатром прибережних пагорбів. Навколо долини за її периметром, простягалися передмістя, а посеред них, на найбільш видних місцях, були розташовані церкви.

Місто **Львів** в архітектурному відношенні має риси, властиві і для міст, збудованих в гористій місцевості, і одночасно також для міст, збудованих в низинному місці (рис. 3). Львів лежить в широкій долині, де формується річка Полтва. Львівська долина оточена з усіх боків узгір'ями. Посередині цієї долини підіймається група високих пагорбів, з яких найвищий – це Високий Замок. Відносна висота гори Високого Замку досягає 100 м. Територія Львівської долини колись була вкрита болотистим лугом. Заболочена територія з трьох боків оточувала центральну групу гір. Узгір'я, що оточують Львівську улоговину, формують ніби натуральний амфітеатр, який своїми зеленими схилами обрамлює долину з усіх її боків.

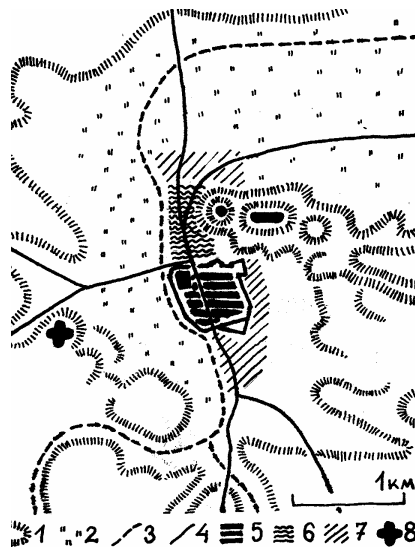

Рис. 3. Давній Львів: 1 – пагорби навколо Львівської долини; 2 – мочари; 3 – головні дороги; 4 – річка Полтва; 5 – найдавніший район міста; 6 – локаційне місто; 7 – передмістя; 8 – міські замки і церква Святого Юра

Львів як місто сформувався на базі групи високих пагорбів, що підіймаються в осередку Львівської долини. На найвищій горі з цієї групи пагорбів було збудовано оборонну фортецю – Високий Замок. Крім головного осередка міста, який постав на базі центральних висот Львова, в місті від найдавніших часів існує також головний релігійний осередок, який сформувався на Святоюрській Горі. Святоюрська гора знаходиться на віддалі 2 км від Високого Замку, на виступі, що формує один з пагорбів Львівського ландшафтного амфітеатру. Ця гора має характер важливої ландшафтною домінанти.

Львів має риси, які є властивими для традиційної архітектури України. З одного боку, провідне значення у формуванні композиції міста має наявність тут високих узгір'їв, що підіймаються безпосередньо понад містом. З іншого боку, архітектурна композиція Львова має дуже багато спільних рис, властивих для тих міст давньої України, які були збудовані на низинах посеред боліт. Місто Львів підіймалось з-посеред заболоченої левади, і з усіх боків його можна було побачити відкритим, у вільній перспективі, посеред низької зелені і на фоні високої гори Високий Замок.

Архітектурно-мистецькі форми міста Львова у давнину були дуже виразні та чіткі. Вид на панораму міста відкривався з усієї території Львівської долини. Поза широким поясом торфянистих луґів, покритих трав'яною рослинністю, підіймалися високі гори, увінчані Високим Замком. На терасі західного виступу Замкової гори стояв комплекс княжих палаців, церкви і вежі. Нижній рівень міста (партер міста) був сформований торговельною та ремісничою забудовою, храмами різних релігій, які рівномірно розташовувалися посеред житлових будинків. Забудовані території поступово опускалися по міській горі згори донизу, щоб потім раптово обірватися в місці, де розпочиналися болота. Своєю чергою, з території міста відкривалася дуже мальовнича панорама пагорбів, які оточують Львівську долину.

У тринадцятому сторіччі відбулися розширення і перебудова центральної частини Львова на засадах магдебурзького права. Для будівництва нового району було виділено територію на південь від старого міста. З того часу властивим центром міста став новозбудований осередок, а давніший перетворився на передмістя. Новий осередок Львова отримав регулярний план і був по-європейськи щільно забудований. Але території передмість продовжували забудовуватись за давним звичаєм. Тут будували окремі індивідуальні будинки, що стояли серед садів, а планування вулиць не було строго геометричним. Отже, сталося так, що переважна частина Львова навіть після перепланування міста не змінила свого вигляду; Львів, як і раніше, залишався великим садом.

Тісні пов'язання архітектури Львова з природою і краєвидом описав Мартин Груневег, монах-домініканець родом з Гданська, який мешкав у Львові в 1582–1602 роках. Він писав так:

„Львів...лежить у такому місці, ніби це альтана посеред раю. Дуже гарні околиці..... Як тільки трохи перейти через поріг, натрапиш на так багато дивних речей, що в іншому місті треба би подорожувати сто миль, щоб таке побачити. Тут широкі поля, гори і долини, пагорби і верхи, кущі та ліс. Відразу за міською брамою все це не тільки можна оглядати, але й досягнути руками. Не знаю міста у цілому Королівстві, яке було би багатшим на сади... І городи вони мають не тільки для пожитку, але й для забави, в городах є гарні альтанки, стави, навіть місця для гри в кеглі [2, с. 61].

Розглядаючи архітектурні характеристики давніх міст України, маємо порівняти їх з архітектурними вирішеннями середньовічних міст Польщі у долокаційний період. Планування давніх польських міст досліджували М. Ксьонжек, В. Калиновський, В. Островський та деякі інші вчені. Дуже показовим прикладом давньої архітектури міст у Польщі є місто Познань, столиця перших П'ястів (рис. 4). Місто розкинулося над рікою Вартою, на декількох островах, що були оточені водами річки Варти та її допливу Цибіні. Місто Познань розташоване посеред розлогих вод обидвох річок і серед боліт та поділене на декілька частин. Мальовничою є панорама Познані. Понад верхами насипаних міських валів піднімаються вежі костелів і найважливіші будинки. Архітектурна композиція ґрунтується на контрастному зіставленні гладкої поверхні низько розташованої ріки і болотистих лугів на її берегах з міською забудовою та вежами костелів. Архітектурні доміанти мальовничо оточують долину Варти з усіх боків.

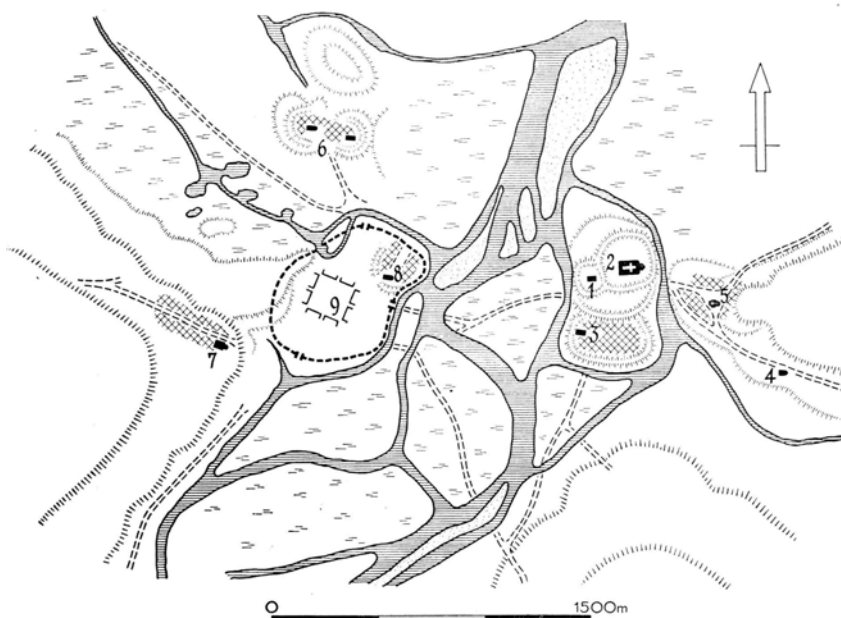

Рис. 4. Місто Познань. Схема архітектурно-просторового вирішення в IX–XII ст. / За Г. Мунх і В. Калиновським:
1, 2, 3 – найстарша частина Познані; 4, 5, 6, 7 – передмістя;
8 – гора і храм Святого Юрія; 9 – середмістя

Подібні архітектурні вирішення є у багатьох містах Польщі, зокрема, у Гнезно, Каліші, Вроцлаві та інших. Бачимо їх теж в містах на Україні. Це, зокрема, Володимир, Буськ, Белз та ін. Примітно, що подібність планувальних вирішень давніх українських та польських міст поширюється навіть на деталі. Наприклад, на периферії міста Познані, в дуже мальовничому місці є пагорб Святого Юрія, з одноіменним костелом. Аналогічно також у Львові, на ландшафтної підкресленій границі Львівської улоговини від найдавніших часів є гора Святого Юрія з одноіменною церквою.

Дуже багато рис, властивих для давньої передлокаційної архітектури і разом з тим спільних для традицій Польщі та України, має Краків. Вавельський комплекс є збудований на скелі, яка знаходиться безпосередньо над рікою Віслою; його видно здалека з усіх боків. Головний архітектурний комплекс у Кракові контрастує з оточенням. Місто складається з декількох

самостійних частин, які формують агломерацію. Багато спільного з руськими традиціями мають назви елементів міста. Наприклад, назва ділянки у Кракові „Окол” пов’язується з аналогічною за значенням назвою „Окольный город” в містах України.

Висновки

1. Аналіз архітектурної побудови давних міст України і Польщі дає підставу для того, щоби підтвердити подібність традиційної архітектури обох країн. В українській і польській архітектурі того часу дотримувалися засад екологічного будівництва і відповідно до цього знаходили мистецькі форми. У цьому разі архітектурні аналогії стосуються не тільки деталей архітектурних вирішень, але, насамперед, методики, яку застосовували. В Україні і в Польщі названого періоду методика була однаковою. В XIII–XIVст. під впливом особливостей розвитку, зокрема під впливом запровадження норм магдебурзького права, аналогічність методологічних принципів в урбаністиці та архітектурі значною мірою була втрачена.

2. Найдавніша методика формування міського середовища в Польщі і в Україні значно відрізняється від тієї методики, що застосовувалася в традиційній урбаністиці середземноморських країн, але через цю обставину вона не перестає бути європейською і має свої беззаперечні мистецькі особливості і переваги. Зазначимо, що не можна ставити питання: які архітектурні засади є кращі, а які гірші, тому що в аспекті мистецької композиції вони є непорівняльними.

3. Проблема традиційного містобудування в Польщі і в Україні заслуговує на те, щоби бути предметом окремих досліджень. Потребує спеціального аналізу та вивчення стосунків до традиційної архітектури також в інших країнах Центральної Європи і зокрема в Німеччині, Чехії, Словаччині, Румунії, а також в країнах Кавказу і Закавказзя.

Результати аналізу давнього урбаністичного мистецтва Польщі та України свідчать про творчий внесок цієї частини європейського континенту до світової культурної спадщини.

1. Антонович Д. Українська культура. – Мюнхен: Видавництво Українського технічно-господарського інституту, 1886. – 520 с. 2. Історія Львова в документах і матеріалах. – К.: Наукова думка, 1986. – 422 с. 3. Історія української архітектури / В.І. Тимофієнко, Ю.С. Асеев, В.В. Вечерський та ін.; За ред. В.І. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с. 4. Kalinowski W, Zarys historii budowy miast w Polsce do polowy XIX wieku. – Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika, 1996. – 62 s. 5. Ksiazek M. Zarys budowy miast sredniowiecznych w Polsce do konca XV wieku. – Krakow: Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kosciuszki, 1992. – 148 s. 6. Ostrowski W. Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i srodowisko. – Warszawa: Oficyna wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 1996. – 552 s.